

Μιά πιὸ σπουδαία καὶ πραγματικῶς ἀπόλυτα ἀκαταμάχητη ἀντίρρηση ξεπηδᾷ ἀπὸ τὸν ὄρισμὸ τῶν μονάδων, ὅτι δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ὄντοῦτες πού ἀλληλοαντανακλῶνται. Διότι καὶ ἓνας ἄπειρος ἀριθμὸς ἀπὸ κνιτρεφτάκια, πού δὲν ἀντικατρεφτίζουσι τίποτα παρὰ τὸ ἓνα τ' ἄλλο, θὰ κατέρρεαν μονομιᾶς μέσα στὸ ἀπόλυτο κενό. Καὶ μὲ τὴν ἐξαφάνισή τους καὶ ὁ δημιουργὸς τους ἐπίσης ἐξαφανίζεται. Μόνο ὁ Θεός, ἡ ἀνωτάτη μονάς, μᾶς εἶπαν, ἔχει σαφεῖς ἀντιλήψεις. Ἡ σαφήνεια ὅμως δὲν ἀξίζει, ὅταν ὁ Θεός δὲν ἔχη τίποτ' ἄλλο νὰ νοήσῃ, ἀπὸ ἓνα ἀπόλυτο κενό.

Ὁ Λαΐμπνιτς ἀπορρίπτει τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Καὶ τὸ ἀπατηλὸ ἄπειρο πλῆθος τῶν κενῶν ἐκείνων μορφῶν φαίνεται στὴ φιλοσοφία του ὅτι ἔχει ἀποκτήσει συνείδηση ἑαυτοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

ΛΟΚ, ΜΠΕΡΚΛΕ·Υ', ΧΙΟΥΜ, ΚΑΝΤ.

Ἡ Ἐπιστημολογία, ἡ *θεωρία τῆς γνώσεως*, δὲν ἀρχίζει ἀπὸ τὴν νεωτέρα ἐποχή. Ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας ἀνεβαίνει πρὸς τὰ πίσω, τουλάχιστο στὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ ἐμφανίζεται πλατεῖα στὰ προγράμματα τῶν μεταγενεστέρων σχολῶν. Καὶ ἡ γενικὴ ἀμφιβολία τοῦ Ντεκάρτ φαίνεται, ὅτι δίνει πρωτεύουσα θέση μέσα στὴ φιλοσοφικὴ διερεύνηση, στὴν ἐρώτηση: Πῶς μπορούμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ κάτι; Ἡ παράδοξη ὅμως βεβαιότητα, μὲ τὴν ὁποία οἱ Καρτεσιανοὶ μεταφυσικοὶ παρουσίαζαν τὶς ριψοκίνδυνες ὑποθέσεις τους ὡς ἐξακριβωμένες διαπιστώσεις, ἀπόδειξεν ὅτι γι' αὐτοὺς ἔλεγχος τῆς ἀλήθειας σήμαινε καθεὶ πού ἐλέχθη γιὰ ἓνα πράγμα, τὸ ὁποῖο σὲ ἄλλες βάσεις πάνω πίστευαν ὅτι ἦταν ἀληθινό. Πραγματικὰ ἐκεῖνο πού ὀνομάζουσι λογική, δὲν ἦταν σχεδὸν τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ σκεπασμένη ἐπίκληση πρὸς τὴν αὐθεντία, μιὰ ὑπόδειξη ὅτι καθῆκον τῆς φιλοσοφίας ἦταν νὰ συμφιλιῶνῃ τὶς παλιῆς πεποιθήσεις μὲ τὶς νέες. Καὶ ὁ τελευταῖος μεγάλος δογματικὸς, ὁ Λαΐμπ-

πνιτς, ἦταν ἓνας ἀπὸ ἐκείνους πὺ ἐφάρμοσαν τὴ μέθοδο αὐτὴ τῆς ἀνεξέλεγκτης παραδοχῆς στὴ μεγαλύτερὴ τῆς ἔκταση.

Ο Λ Ο Κ

Ἰδιαίτερη δόξα γιὰ τὸ John Locke (1632—1704) ἀποτελεῖ τὸ ὅτι συνέχισε τὴ μέθοδο ἐκείνη τῆς ἀμφιβολίας, πὺ εἶχε δοκιμάσει ὁ Ντεκάρτ, τὴ νόθευσε ὅμως μὲ τὶς δογματικὲς προκαταλήψεις του, ἀπὸ τὴν πρώτη σχεδὸν στιγμή. Ὁ διάσημος αὐτὸς σοφὸς εἶναι ἀξιομνημόνευτος ὄχι μόνο γιὰ τὴ συμβολὴ του στὴ φιλοσοφικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὑπόδειγμα πὺ μᾶς δίνει μιᾶς φιλοσοφικῆς ζωῆς τελείως ἀφοσιωμένης στὴν ἀλήθεια καὶ στὸ ἀγαθὸ καὶ ἑνὸς χαρακτῆρα, στὸν ὁποῖο ἡ γλυκύτητα, ἡ ἀπλότητα καὶ τὸ θέλητρο ἦταν συνδυασμένα μὲ ἰσχυρὴ ἀνιδιοτελεῖ καὶ ἀφοβὴ προσήλωση στὴν ὑπηρεσία τοῦ Κράτους. Ὁ Λὸκ ἦταν Οὐίγος, σὲ ἐποχὴ πὺ Οὐίγισμός σήμαινε προοδευμένο φιλελευθερισμὸ στὴ θρησκεία καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ ὅταν μάλιστα εἶχε συχνὰ ὡς συνέπεια τὴν ἔξορία ἢ τὸ θάνατο.

Ἔτσι ὅταν ἔπεσεν ὁ προστάτης του Λόρδος Σαφτέσμπαραν, ὁ φιλόσοφος ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγῃ στὴν Ὀλλανδία, νὰ μείνῃ μάλιστα κρυμμένος κι ἐκεῖ ἀκόμη γιὰ κάμποσο καιρὸ, γιὰ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ μιὰ διαταγὴ ἐκδόσεως, πὺ εἶχεν ἀπευθύνει ἡ κυβέρνησις τοῦ Ἰακώβου τοῦ 2ου.

Στὴν Ὀλλανδία ἔγραψε τὸ «*Δοκίμιον πᾶνω στὴ ἀνθρώπινη κατανόηση*».

Ὁ ἐπαναστάτης αὐτὸς στὴ σκέψη, δὲν ἦταν ἀποτραβηγμένος μοναδικὸς τύπος, μὰ γνωστὸς ἄνθρωπος τοῦ κόσμου μὲ τὴν καλύτερη σημασία.

Σπούδασε στὸ *Westminster* καὶ στὸ *Christ Church* καὶ εἶχε κατὰ τὴ φράση τοῦ Γερμανοῦ ποιητῆ, τὴν ὑψιστὴ εὐτυχία νὰ συνδυάζῃ τὴ σοβαρότητα τοῦ ἐνθουσιώδη, μὲ τὴν ἐξιπνάδα τοῦ πολιτικοῦ τόσο, πὺ μεγάλοι πολιτικοὶ τὸν παραδέχονταν ὡς δικό τους. Μὲ τὸ θρίαμβο τοῦ Οὐίγισμοῦ σὲ ἐποχὴ πὺ ἡ διπλωματία ἀπαιτοῦσε τὸ μεγαλύτερο τὰκτ καὶ τὴν ἰσχυρότερη ἐξιπνάδα, ἔγινε πρόταση νὰ σταλῇ ὁ Λὸκ πρέσβυς στὴν αὐλὴ τοῦ

Βραδεμβούργου και επειδή η θέση εκείνη δὲ θὰ ταίριαζε στὴ σοβαρότητά του, στὴν Αὐλὴ τῆς Βιέννης. Ἡ λεπτὴ ὑγεία του τὸν ἀνάγκασε ν' ἀρνηθῆ καὶ τὴ θέση αὐτὴ κι ἔτσι δέχτηκε νὰ ἐργαστῆ σ' ἓνα τμῆμα τοῦ ὑπουργείου, ὅπου ἦταν ἀπαραίτητες μεγάλες ἰκανότητες.

Ἐκεῖ παίζει πρωτεύοντα ρόλο στὴν ἀποκατάσταση τοῦ νομίσματος, ὑποβάλλει τὸν περὶ Ἀνεξιθρησκείας νόμο καὶ συνηγορεῖ γιὰ τὴν κατάργηση τῆς λογοκρισίας στὰ ἔντυπα. Ὅμως καὶ οἱ σοφώτεροι ἀνθρώποι κάνουν λάθη. Καὶ πρέπει μὲ λύπη μας νὰ σημειώσωμε ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Λόκ περὶ ἀνεξιθρησκείας, ἀπέκλειε τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τοὺς ἀθεϊστὲς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τοὺς πρώτους ἐπειδὴ ἡ πίστιν τους ἔκανε τὸ διωγμὸ καθῆκον, τοὺς δεύτερους ἐπειδὴ μὴ ἔχοντας θρησκεία δὲν εἶχαν καὶ καμιά κύρωση γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἢ μὴ τῶν καθηκόντων. Τὸ ὅτι ὁ Λόκ δὲν εἶχε τὴν πείρα μας αὐτὸ δὲν τὸν δικαιολογεῖ, διότι καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, ἡ σκοπιμότητα τῆς ἀνεξιθρησκείας μπορεῖ ν' ἀποδειχτῆ ἀ ριγοῖ. Ἀπὸ τοὺς Καθολικοὺς ἔπρεπε νὰ περιμένῃ κανεὶς ὅτι θὰ καταργοῦσαν μιὰ αἴρεση, πὺν ὁ εἰσηγητὴς της δηλώνει ὅτι ὅταν ἔχη τὴ δύναμη, θὰ καταργήσῃ τὴν ἐκκλησία τους. Καὶ ἂν οἱ ἄθεοι δὲν ἔχουν ἠθικὲς ἀρχές, θὰ διαδώσουν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς ὀρθοδοξίας. ἀρνήσεις, πὺν στ' ἀνοιχτὰ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὁμολογῆ κανεὶς ὅτι ὁ Λόκ ἀνατράφηκε ἀπὸ πᾶτέρα Πουριτάνο. Καὶ μολονότι στὸ μετέπειτα βίον του ἀπομακρύνθηκε πολὺ ἀπὸ τὶς δογματικὲς δοξασίες του, κρατοῦσε πάντα χωρὶς ἀμφιβολία, κάποιο αἶσθημα τῆς στενῆς ἐκείνης σχέσης μεταξὺ θρησκείας καὶ ἠθικῆς, πὺν συνεπάγεται ὁ Πουριτανισμός. Μιλῶντας γιὰ τὸν τρόπο τῆς σκέψης μὲ τὸν ὁποῖο ξεκινοῦσε τὸ μεγάλο του *Δοκίμιον*, τὸν ἀποδίδει σὲ μιὰ συνομιλία πὺν εἶχε μὲ μερικοὺς φίλους του, στὴν ὁποία «ἐκεῖνοι σταμάτησαν γρήγορα ἀπὸ τὶς δυσκολίες πὺν παρουσιάστηκαν κι ἅπ' τὶς δυὸ μεριές» καὶ κατὰ ἓνα στενὸ φίλον του ἡ συζήτηση γύρισε «πάνω στὶς ἀρχὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείας». Τότε λοιπὸν κατάλαβε ὅτι αὐτοὶ ἠθέλανε πρῶτα νὰ ἐξακριβώσουν «τί θέματα ἦταν σὲ θέση νὰ μελετήσουν».

Καὶ τὰ προτασσόμενα ρητὰ στὸ *Δοκίμιο* δείχνουν ὅτι τ' ἀποτελέσματα εἶχαν ἀπόχρωση ὀριστικὰ σκεπτικιστική. Πράγματι οἱ διάδοχοί του, ἐνῶ αὐτὸς ὄχι, ἦταν προορισμένοι νὰ τ' ἀναπτύξουν μέσον τῆς θεωρίας ποὺ σήμερα λέγεται *Ἀγνωστικισμός*.

Ἔχομε ἀκόμη νὰ σημειώσωμε, ὅτι ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοί του τῆς Ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἦταν μαθηματικοί, ὁ Ἄγγλος μας φιλόσοφος, δὲν ἀσχολήθηκε ποτὲ σοβαρὰ μὲ τὰ μαθηματικά, μὰ εἶχε σπουδάσει Φυσική. Σ' αὐτὸ μοιάζει μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸ Σίξτο τὸν Ἐμπειρικό ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας καὶ ἔτσι εἶναι ἐντελῶς ἐν τάξει, ποὺ ἔχοντας κάνει τὶς ἴδιες μελέτες, υἱοθετοῦσε τὴν ἐμπειρική μέθοδο τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς ἀντίθετη πρὸς τὸν Πλατωνικὸ ὑπερβατισμὸ καὶ τὸ σκεπτικιστικὸ σχετικισμὸ τοῦ Σίξτου ὡς ἀντίθετο τοῦ δογματισμοῦ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν.

Ὁ Λόκ ἀρχίζει τὸ *Δοκίμιό* του μὲ μιὰν ἰσχυρὴ πολεμικὴ κατὰ τῆς θεωρίας τῶν *Ἐμφύτων Ἰδεῶν*. Ἡ λέξη «Ἰδέα» ὅπως τὴ χρησιμοποιεῖ, εἶναι διαφοροῦμένη καὶ σημαίνει ἐντύψεις, ἀντιλήψεις, καὶ προτάσεις. Μὰ ἡ σύγχυση αὐτὴ δὲν ἔχει πρᾶκτικὴ σημασία, διότι σκοπὸς του εἶναι νὰ δείξη ὅτι ὅλη μας ἡ γνώση γεννιέται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἐνῶ ἡ γνώμη ποὺ ἐπικρατοῦσε ἦταν ὅτι τουλάχιστον οἱ πρῶτες ἀρχές τῆς γνώσης εἶχαν μιὰ πιὸ αὐθεντικὴ, ἢ ὄχι μυστικιστικὴ προέλευση. Ὁ Χόμπς ἦταν ἐκ τῶν προτέρων μαζί του ἐξάγοντας καὶ αὐτὸς κάθε εἶδος γνώση ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, περιοριζόταν ὁμῶς μόνο στὸ νὰ παραδέχεται τὴν ἀτομικὴ του περίπτωση, ἐνῶ ὁ Λόκ ἐνισχύει τὴ δική του μ' ἓνα σωρὸ ἀποδείξεις. Ἡ οὐσία τοῦ ἐπιχειρήματός του, εἶναι ὅτι οἱ διανοητικὲς καὶ ἠθικὲς ἀρχές, ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἀναγνωρίζονται ἀπ' ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, ἀπὸ τὴ γένεσή τους εἶναι παραδεκτὲς ἀπὸ μερικοὺς μόνο καὶ ἀπὸ ἐκείνους, μόνο ὡς ἀποτέλεσμα διδασκαλίας. Ὅπως εἶδαμε ὅλη ἡ ἔρευνα ἀρχίζε μὲ ἐρωτήσεις γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴν ἠθική. Ἀκριβῶς ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τοῦ Λόκ σχετίζεται μὲ τὴν προβαλλόμενὴ καθολικότητα καὶ τὴν ἔμφυτη πίστη στὸ Θεὸ καὶ στὸν ἠθικὸ νόμο.

Καὶ ὅσο περισσότερο ἢ νεωτέρα Ἀνθρωπολογία μᾶς διαφωτίζει γιὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, τόσο ἰσχυρότερη κάνει τὴν ἀμφισβήτηση κατὰ τῆς ὑπερφυσικῆς ἀπόψεως. Ἐκεῖ ποὺ ἡ ἀνά-

λυσή του συντρίβεται, είναι τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο πραγματεύεται τὶς δύσκολες καὶ σπουδαῖες ἰδέες τοῦ Χώρου, τοῦ Χρόνου τῆς Οὐσίας καὶ τῆς Αἰτιότητας, μὲ τὸ μοιραῖο ἀποτέλεσμα ὅτι ἐρωτήσεις ὅπως : Πῶς εἶναι κατορθωτὴ ἡ ἐμπειρία ἢ ἴδια, ἢ πῶς ἀπὸ μιὰ μερική ἐμπειρία μποροῦμε νὰ βγάλουμε καθολικὰ καὶ ἀναγκαῖα συμπεράσματα, δὲ βρίσκουν θέση στὴν περὶ γνώσεως θεωρία του. Φυσικὰ καὶ οἱ σύγχρονοί του ὑπόκεινται στὴν ἴδια ἐπίκριση, οὔτε πράγματι εἶχεν ἔρθει ἡ στιγμή καὶ γιὰ τὴν ἀπλὴ ἀκόμη ἐκθεση τέτοιων προβλημάτων. Στὸ ἀναμεταξὺ ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἰδρυτὴς τῆς ἐπιστημολογίας παραδέχεται τὶς πλάνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ Σπινόζα εἶχεν εὔρει τὴ λύτρωσή του, δείχνει πόσο λίγο κύριος ἦταν τῶν μέσων του. Σύμφωνα μὲ τὸ Λόκ εἶναι ἀσφαλὴς καὶ ἀποδειγμένη ἀλήθεια, τὸ ὅτι ὑπάρχει ἓνα αἰώνιο, ἰσχυρότατο καὶ σοφώτατο ὄν, πὺν ἂν μᾶς ἀρέσει νὰ τ' ὀνομάζουμε Θεό, δὲν ἔχει καμιά σημασία. Κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο, ἡ ἀπόδειξη παρουσιάζεται ὅτι κλείνει μέσα τῆς δύο ἀναπόδεικτες ὑποθέσεις. Ἡ πρώτη εἶναι, ὅτι τίποτα δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει χωρὶς αἰτία. Ἡ δεύτερη, ὅτι τ' ἀποτελέσματα πρέπει νὰ μοιάζουν μὲ τὰ αἰτιά τους. Καὶ ἀπὸ αὐτὲς συνάγεται, ὅτι ἓνα παντοδύναμο ὄν πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἀπὸ ὅλους τοὺς αἰῶνες. Ἄλλη ἄποψη, ὅτι δηλαδὴ καὶ μία ἀλληλουχία πῶς περιορισμένων ὄντων θ' ἀπαντοῦσε ἐξίσου καλὰ στὴν ὑπόθεση παραβλέπεται, ἐνῶ θὰ ἦταν καὶ πῶς σύμφωνη μὲ τὴν ἐμπειρία μας.

Ἄλλὰ μιὰ πολὺ πῶς καταστρεπτικὴ ἔνσταση γιὰ τὸ θεϊσμό τοῦ Λόκ προκύπτει ἀπὸ τὴν δευτέρην ὑπόθεσή του.

Αὐτὴ ἂν καὶ δὲν προσδιορίζεται καθαρά, περιέχεται μέσα στὴ βεβαίωση ὅτι γνώση σὰν αὐτὴ πὺν ἔχομε, εἶναι ἀδύνατο νὰ γεννηθῇ ἀπὸ πράγματα χωρὶς γνώση.

Διότι κατὰ τὴν ἴδια ἀρχή, ἡ ὕλη πρέπει νὰ ἔχη γίνῃ ἀπὸ κάτι ὕλικό, ὁ πόνος ἀπὸ κάτι πὺν ἔχει πόνο καὶ τὸ κακὸ ἀπὸ κάτι πὺν εἶναι κακὸ. Δὲ θὰ ἦταν ἴσως ὑπερβολικὸ νὰ ποῦμε ὅτι μὲ τὴν λογικὴ αὐτὴν καὶ ἐγὼ πρέπει νὰ ὑπῆρξα ἀπὸ πάντοτε. Διότι τὸ νὰ πῶ ὅτι ἔχω πλασθῇ ἀπὸ ἓνα μὴ - ἐγὼ, θὰ ἦταν σὰ νὰ ἔλεγα ὅτι κάτι μπορεῖ νὰ προκύψῃ ἀπὸ τὸ τίποτα.

Εἶδαμε πῶς ὁ Λόκ ἀρνιόταν τὴν ἀνεξιθρησκεία πρὸς τοὺς

ἀθεϊστές, ἐπειδὴ ἡ ἄρνηση τοῦ ἑνὸς θεοῦ νομοθέτη καὶ κριτῆ καταστρέφει τὴ βάση τῆς ἠθικῆς. Δὲν πίστευε ὅπως ὁ Σπινόζα ὅτι ἡ ἠθικὴ εἶναι μέσα στὴ φύση τῶν πραγμάτων. Γι' αὐτὸν συγκροτεῖται μὲ τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ. Ἴσως ἂν πιεζόταν, θὰ εἶχεν ἐξηγήσει ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἀρνεῖται ὁ ἀθεϊσμός, δὲν εἶναι ὁ κανόνας τοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ καθιερώνει τὸν κανόνα αὐτό, ὁ φόβος δηλ. τῆς ὑπερφυσικῆς ἀνταποδώσεως. Μάλιστα ὄντας ὅπως ὁ Σπινόζα καὶ ὁ Λάϊμπνιτς ντετερμινιστής, θὰ εἶχε ἰδεῖ ὅτι ἕνας δημιουργός, ποὺ θέτει σὲ κίνηση τὴν πορεία τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀναγκαίων ἀποτελεσμάτων μέσα σ' ἐκεῖνα ποὺ ὀνομάζουμε καλὰς ἢ κακὰς ἀνθρώπινες πράξεις, ἔχει τὴν ἴδια εὐθύνη γιὰ τὶς πράξεις ἐκεῖνες, σὰν νὰ τίς εἶχε κάνει ὁ ἴδιος. Τὸ ν' ἀνταμείβῃ ἕνα πάσχοντα πράκτορά του καὶ νὰ τιμωρῆ ἄλλον, θὰ ἦταν χονδροειδῆς ἀδικία καὶ μαζὶ καὶ πράγμα ἐντελῶς ἀνώφελο. Μὰ πῶς ξέρομε ὅτι — κατὰ κάποια περὶ θελήσεως θεωρία — θὰ ἀνταμείψῃ τὸν καλὸ καὶ θὰ τιμωρήσῃ τὸν κακὸ ; «Διότι ἔχομε τὸ λόγο του γι' αὐτό». Καὶ πῶς ξέρομε ὅτι θὰ κρατήσῃ τὸ λόγο του ; «Ἐπειδὴ εἶναι πανάγαθος». Μὰ αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὰς τοῦ Λόκ εἶναι καθαρὴ ὑπόθεση καὶ ὁ Θεὸς ὄντας ἐντελῶς βέβαιος ὅτι δὲν ἔχει νὰ φοβᾶται ἀνταπόδοση, πρέπει νὰ εἶναι ἀκόμη πιὸ ἀνεύθυνος παρὰ ὅσο εἶναι ὁ ἀθεϊστής.

Ἡ ἀρχὴ ὅτι τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀπὸ τὸ τίποτα, ὄχι μόνο δὲν ἀποδεικνύει τὸ θεϊσμὸ ἀλλὰ καὶ ὀδηγεῖ λογικὰ εἴτε σὲ Πανθεϊσμό, ἢ σ' ἕνα πιὸ καθαρὸ μοναδισμό, ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ Λάϊμπνιτς. Καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μεταφυσικούς, ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ μιὰ σπουδαία θεωρία τοῦ Δοκιμίου — τὴ βασικὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς πρωταρχικὰς καὶ στὶς δευτερεύουσες ιδιότητες τῆς ὕλης. Θεωροῦμε τὰ σώματα καθ' ἑαυτὰ ἐκτατά, ἀνθιστάμενα καὶ κινητά, μὰ ὄχι καὶ καθ' ἑαυτὰ ἔγχρωμα, ἠχηρά, μὲ μυρωδιά, θερμά, ψυχρά, ἢ γευστικά. Μᾶς προκαλοῦν τὰ ἰδιαίτερα αἰσθήματα, μὰ τὰ προκαλοῦν μέσον μιᾶς ἄγνωστης δύναμης. Καὶ πάλι ἀντιλαμβανόμεστε—ἢ νομίζομε ὅτι ἀντιλαμβανόμεστε — καὶ τὶς πρωταρχικὰς καὶ τὶς δευτερεύουσες ιδιότητες στενὰ ἐνωμένες, ὡς ιδιότητες ἑνὸς ἀπλοῦ ἀντικειμένου καὶ τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν ἐνωμένες—ὀνομάζεται οὐσία.

Στὴν ἐρώτηση : Τί εἶναι οὐσία ; Ὁ Λόκ παραδέχεται ὅτι δὲν ἔχει ν' ἀπαντήση, παρὰ ὅτι εἶναι κάτι, δὲν ξέρομε τί. Γύρισε δηλ. στὴν ἀγνωστικὴ ἀφετηρία τῆς Κυρηναικῆς σχολῆς. Αὐτὸ τὸ κάτι καθόσο ξέρομε θὰ μπορούσε νὰ ἔχη δημιουργήσει τὸν κόσμον.

Οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἑπειρωτικῆς Εὐρώπης πιστεύουν ὅτι ὅλη ἡ ὀρθολογιστικὴ κίνησις τοῦ 18ου αἰῶνα, ἢ ἐκεῖνο πού στὴ Γερμανία ὀνομάζεται Διαφώτισις ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ Λόκ.

Τὰ ἐπιχειρήματα ὅμως πού φέρνει γιὰ τὴν ὑπάρξει τοῦ Θεοῦ, δείχνουν ὅτι στὴ θεολογία τουλάχιστο, ὁ ὀρθολογισμὸς του εἶχε πῶς στενὰ ὄρια. Καὶ ὁ θεϊσμὸς του καὶ ἡ παραδοχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ στηριγμένη στὴν ἀπόδειξι τῆς προφητείας καὶ τῶν θαυμάτων δείχνουν ὅτι ἡ λογικὴ τοῦ Μεσαίωνα δὲν πρόδευσε.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ Σπινόζα καὶ ὁ Μπάιλ (1622—1709) πλησίασαν πολὺ περισσότερο τὴ νεωτέρα κίνησις. Ἀκόμη κι ὅταν θεωρῆ τὴ Γραφὴ ὡς αὐθεντικὴ ἀποκάλυψις, ὁ Λόκ δείχνει ὅτι ὅταν ἐρμηνευτῆ ὀρθολογιστικᾶ παρέχει πολὺ μικρότερο στήριγμα στὴ δογματικὴ ἀρθοδοξία, ἀπὸ ὅ,τι ὑπόθεταν οἱ Ἄγγλοι Κληρικοί.

Κι ὅτιδήποτε κι ἂν ἦταν τὸ γράμμα τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας του, μικρὴ ἀμφιβολία μπορεῖ νὰ ὑπάρξει, ὅτι οἱ Ἄγγλοι Θεϊστὲς, Τόλαντ, Σαφτέσμπαραν καὶ Ἄντ. Κόλλινς, ἀντιπροσώπευαν τὸ ἀληθινὸ πνεῦμα του πιστότερα ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ φιλόσοφον. Ἡ κοινοβουλευτικὴ κυβέρνησις καὶ ἡ ὑποταγὴ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας στὴν ἐγκόσμια — ἢ ἀκόμη καλύτερα, ὁ χωρισμὸς τους — εἶναι καὶ τὰ δυὸ καλὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ καὶ ὄροι εὐνοϊκοὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Λογικῆς. Ἄλλος εὐνοϊκὸς ὄρος εἶναι ὅτι τὰ παιδιὰ θὰ ἔπρεπε νὰ συνηθίσουν νὰ ἀσκοῦν τὴν εὐφυΐα τους, ἀντὶ νὰ ἐπαναπαύωνται τυφλὰ στὶς αὐθεντίας.

Καὶ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀπόψεις τὰ συγγράμματα τοῦ Λόκ εἶχαν μεγάλη ἐπίδρασις στὴν κοινὴ γνώμη τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα, ἰδιαίτερα δὲ μὲ τὴ μεσολάβησι τῶν Γάλλων συγγραφέων, διότι ἡ Γαλλία, ὅπως σωστὰ ἰσχυρίζεται ὁ Μακώλεϋ, ὑπῆρξε ὁ διερμηνέας μεταξὺ τῆς Ἀγγλίας καὶ τοῦ κόσμου. Στὴ μελέτη μας τούτη ὅμως δὲν ἀσχολούμεθα μὲ τὴ διάδοσις, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν

τῆς σκέψης καὶ γιὰ νὰ τὴν παρακολουθήσωμε, πρέπει νὰ γυρίσωμε στὴ Βρετανικὴ Φιλοσοφία.

Ο ΜΠΕΡΚΛΕΥ

Ὁ Γεώργιος Μπέρκλεϋ (Georges Berkeley 1684—1753) γεννήθηκε καὶ σπούδασε στὴν Ἰρλανδία. Τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν ἔχει φυλετικὴ ἢ ἔθνικὴ σημασία, ἀλλὰ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπειδὴ ἐξηγεῖ πῶς πῆρε καλύτερη παιδείου στὴ φιλοσοφία, ἀπὸ ὅσο ἦταν δυνατὸ νὰ πάρη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴν Ἀγγλία. Διότι ἡ μελέτη τοῦ Λόκ ἀπαγορευμένη τότε στὸ Ὁξφορντ, εἶχε εἰσαχθῆ ἤδη στὸ Δουβλίνο ὅταν ὁ Μπέρκλεϋ ἦταν φοιτητὴς ἐκεῖ. Καὶ τὸ πρῶτο δημιούργημά του, ἡ *Νέα θεωρία τῆς Ὁράσεως* (1709) τὸ πρόσφερε σὰν ἀποφασιστικὴ προσχώρηση πρὸς τὸ Λόκ. Τὸ ἐπόμενο ἔτος δημοσιεύτηκε τὸ ἔργο, πὺ ἀφησε ἐποχὴ: *Ἀρχὲς τῆς Ἀνθρωπίνης Γνώσεως*, πὺ τὸ ἀκολούθησε τὸ 1713 τὸ πιὸ δημοφιλές, οἱ *Διάλογοι*. Στὰ 29 του χρόνια τὸ ἔργο του εἶχε τελειώσει. Μολονότι ἔζησε 4 χρόνια ἀκόμη κι ἔφτασε νὰ γίνῃ ἐπίσκοπος στὴν Ἰρλανδικὴ Ἐκκλησία, ἀφοῦ σχεδίασε μιὰ χριστιανικὴ οὐτοπία γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῶν Βορειοαμερικανῶν Ἰνδῶν, πὺ δὲν κατέληξε ποτὲ σὲ τίποτα καὶ ἄσκησε «κάθε ἀρετὴ ὑπὸ τὸν οὐρανὸ» δὲν ἔδωκε τίποτα ἄλλο μόνιμο στὴ σκέψη.

Ὁ Μπέρκλεϋ εἶναι θεωρητικὸς τῆς γνώσεως καὶ ταυτοχρόνως μεταφυσικὸς, συνδυάζοντας μὲ δικό του τρόπο τὴ μέθοδο τοῦ Ντεκάρτ καὶ τῶν διαδόχων του. Ἡ κοινὴ ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας του, εἶναι ὅτι ἀναλύει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον μέσα σὲ κάτι, πὺ δὲν ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὴ διάνοιά μας. Αὐτὸ ὅμως εἶναι τέλεια παρανόηση, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Μπέρκλεϋ διαμαρτυρόταν διαρκῶς. Δὲν τὰ εἶχε μὲ τὸν κοινὸ κόσμον, ἀλλὰ μὲ τοὺς θεωρητικοὺς τῆς ἀντιλήψεως. Γιὰ νὰ τὸ καταλάβωμε αὐτὸ, πρέπει νὰ γυρίσωμε γιὰ μιὰ στιγμὴ στὴ διδασκαλία τοῦ Λόκ. Αὐτὸ θὰ μᾶς θυμίση σὲ τί κυκεῶνα δυσκολιῶν εἶχεν ἀφήσει τὸ δοκίμιον τὸ συγγραφέα του. Ἡ ὕλη εἶχε δύο σειρὲς ιδιότητες, πρωτεύουσες καὶ δευτερεύουσες. Οἱ πρῶτες ἀνῆκαν στὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, καὶ οἱ ἄλλες ὑπῆρχαν μόνον στὶς διάνοιές μας. Καὶ οἱ δύο ὅμως

συνδυασμένες κατὰ ἓνα τρόπο σὲ πραγματικὲς οὐσίαι ἀνεξάρτητες ἀπὸ μᾶς, πού ἐνεργοῦν ὅμως πάνω στὶς αἰσθήσεις μας.

Ἡ οὐσία ὡς τέτοιο πράγμα εἶναι ἓνα αἶτημα ἄγνωστο καὶ πού δὲν εἶναι δυνατό νὰ γνωσθῆ. Μ' ὅλα ταῦτα ξέρομε ὅτι τὴν ἔπλασεν ὁ Θεός, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ γνώση μας, ἂν ὑπάρχη, δὲν εἶναι ὅσο πρέπει πλατειά.

Ὁ Μπέρκλεϋ λοιπὸν γιὰ νὰ βγῆ ἀπὸ τὶς δυσκολίες αὐτές, ἀρχίζει νὰ χτυπᾷ τὸ ξεχώρισμα σὲ πρωτεύουσες καὶ δευτερεύουσες ιδιότητες. Τῆ θεωρία τῆς Ὁράσεως τὴν ἔγραψε μ' αὐτὸ τὸ σκοπό. Ἀποδεικνύει — ἢ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ — ὅτι ἡ ἔκταση δὲν εἶναι πραγματικὸ κατηγόρημα τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτῶν, μὰ ἓνα διανοητικὸ κατασκευάσμα, ἢ ἐκεῖνο πού ὁ Λόκ θὰ τ' ὀνόμαζε «ἀντανακλαστικὴ ἰδέα».

Ὡς τότε οἱ ἄνθρωποι νόμιζαν ὅτι ἡ ἀντικειμενικότητά της εἶχε καθιερωθῆ σταθερά, ἀπὸ τὴν κοινὴ μαρτυρία δύο αἰσθήσεων τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀφῆς. Ὁ Μπέρκλεϋ ἀποδεικνύει τουναντίον ὅτι ἡ ὄρατὴ καὶ ἡ ἀπτὴ ἔκταση δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, ὅτι τὰ αἰσθήματα — ἢ ὅπως τὰ λέει, οἱ ἰδέες — τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀφῆς, εἶναι δυὸ διαφορετικὲς γλώσσες, πού μὲ τὴν ἐμπειρία μαθαίνομε νὰ ἐξηγοῦμε τὶς λέξεις τους, μεταχειριζόμενοι ὄρους τῆς μιᾶς γιὰ τὴν ἄλλη χωρὶς κατ' ἀνάγκη νὰ ἔχουν σχέση. Ἐνας ἄνθρωπος γεννημένος τυφλὸς δὲ θὰ ἤξερε ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἔβλεπε, πῶς νὰ ἐξηγήσῃ τὰ ὀπτικὰ σημεῖα τῆς ἀποστάσεως, τῆς διευθύνσεως καὶ τοῦ μεγέθους, ἔπρεπε νὰ τὰ μάθῃ μὲ τὴν ἐμπειρία. Αὐτὲς πραγματικὰ εἶναι ἰδανικὲς σχέσεις, πού ὑπάρχουν μόνο στὴ διάνοια καὶ ἔτσι δὲν ἔχομε τὸ δικαίωμα ν' ἀντιτάσσωμε τὴ διάνοια, πού δὲν ἔχει ἔκταση, σ' ἓναν ἔκτακτὸ ἢ ἐξωτερικὸ κόσμον.

Ἀφοῦ καθάρισε ἔτσι τὸ ἔδαφος ὁ νεαρός μας ἰδεαλιστής, στὸ ἐπόμενο καὶ τὸ μέγιστο ἔργο του «*Περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως*» προβαίνει στὴν ἐξέταση τοῦ προβλήματος ἀπὸ ἄλλη πλευρά.

Ὁ κόσμος τῶν ἀντικειμένων, πού μᾶς ἀποκαλύπτεται μὲ τὴν αἴσθησι καὶ τὴ σκέψιν, φανερὸ πῶς δὲν εἶναι πλάνη, δὲν εἶναι δημιούργημα δικό μας. Τὸν βρίσκομε ν' ἀλλάζῃ, ὅταν

ἀλλάξη, χωρίς ἢ μάλιστα, παρὰ τὴ θέλησή μας. Ποιὰ εἶναι λοιπὸν ἢ προέλευσή του καὶ ἢ φύση του; Ἡ ἄποψη τοῦ Λόκ, πού εἶναι καὶ ἡ κοινὴ ἄποψη, μᾶς λέει ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑλικά σώματα, μερικὰ ζωντανὰ καὶ μερικὰ ὄχι. Καὶ ἡ ὕλη, ἢ ὑποτιθέμενη οὐσία τοῦ σώματος, μᾶς γίνεται γνωστὴ ἀπὸ ἐντυπώσεις πάνω στὰ αἰσθητήρια ὄργανά μας. Ὅταν ὅμως δοκιμάζουμε νὰ σκεφτοῦμε τὴν ὕλη χωριστὴ ἀπὸ τὶς αἰσθητὲς αὐτὲς ιδιότητες καὶ τὶς ἀναμεταξύ τους σχέσεις, ἔξαφανίζεται μέσα σὲ μιὰ κενὴ ἀφαίρεση.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸ Μπέρκλεϋ, δὲν ὑπάρχουν ἀφηρημένες ἰδέες — δηλ. σκέψεις, πού νὰ μὴ συνδέωνται μὲ κάποια πνευματικὴ εἰκόνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ λέξη. Καὶ ἡ ὕλη, ἢ ἡ ἄψυχη οὐσία, θὰ εἶναι μιὰ τέτοια ἰδέα, γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει. Μόνον ὁ νοῦς ὑπάρχει καὶ τὸ περιεχόμενό του — τὸ ὁποῖον ὀνομάζουμε καταστάσεις συνειδήσεως, ἐκεῖνο δηλ. πού ὁ Λόκ καὶ ὁ Μπέρκλεϋ ὀνόμαζαν ἰδέες. Ἀπὸ ποῦ λοιπὸν προέρχονται τὰ ἀντικείμενα τῆς συνειδήσεώς μας καὶ ποῦ πηγαίνουν ὅταν παύουμε νὰ τ' ἀντιλαμβανόμαστε; Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπεμβαίνει τὸ νέο μεταφυσικὸ σύστημα. Ὁ Μπέρκλεϋ λέει, ὅτι ὅλα τὰ πράγματα ὑφίστανται μέσα στὴ συνείδηση τοῦ Θεοῦ καὶ μὲ τὴν ὑπόστασή τους ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξή του.

Ἡ ἄμεση σύλληψη μιᾶς πραγματικότητας πού δὲν εἶναι ὁ ἑαυτός μας, γίνεται δυνατὴ μόνο μ' ἐκεῖνο, πού θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστῆ σὲ νεώτερη γλῶσσα, ὑποκειμενικὴ συμμετοχὴ στὴ θεία συνείδηση, πού ἀντικατρεφτίζεται πρὸ ἀδύνατα ὅπως φαίνεται, στὶς ἀναμνήσεις, στὴ φαντασία καὶ στοὺς συλλογισμοὺς τῆς πεπερασμένης διάνοιάς μας.

Συνεχίζοντας τὶς θαυμάσιες αὐτὲς διερευνήσεις ὁ Μπέρκλεϋ ἀπομακρύνθηκε πολὺ ἀπὸ τὴν εὐθεῖα γραμμὴ τῆς Ἀγγλικῆς φιλοσοφίας καὶ εἶναι δύσκολο νὰ μὴν παραδεχτοῦμε, ὅτι ἡ παρέκκλισή του ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση τοῦ Μαλμπράνς, ὅταν μάλιστα βρῖσκομε ὅτι τὰ συγγράμματα τοῦ Ρητορικοῦ Πατρὸς ἀνήκαν στὶς κολλεγιακὲς του σπουδές.

Ἐπὶ πλέον μιὰ παράλληλη γραμμὴ ἰδεαλιστικῆς ἀνάπτυξης προερχόμενη ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, ἀναπτυσσόταν ἐπίσης, ταυτοχρό-

νως μέσα στην Ἀγγλική σκέψη. Ὁ Τζὼν Νόρις (1657—1711) ἕνας ὁμοϊδεάτης τοῦ Πλατωνιστῆ Ἑρ. Μόαρ, ἀντίπαλος τοῦ Λόκ καὶ μαθητῆς τοῦ Μαλμπράνς, βρῆκε ὁ ἴδιος ἕναν ἐνθουσιώδη θαυμαστή, τὸν Ἀρθ. Κολλιέ (1680—1732), ποὺ τὸ *Clavis Universalis* του, παρουσιαζόταν ὡς «ἀπόδειξη τῆς μὴ ὑπάρξεως, ἢ τοῦ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρχη ἐξωτερικὸς κόσμος» (1713). Καὶ ὁ Νόρις καὶ ὁ Κολλιέ ὅπως ὁ Μαλμπράνς καὶ ὁ Μπέρκλεϋ ἦταν κληρικοί. Μὰ τόσο ἰσχυρὴ ἦταν ἡ ὄθηση πρὸς τὸν ἰδεαλισμό, ὥστε ὁ Λάϊμπνιτς λαϊκὸς καὶ ἄνθρωπος τῆς ἐπιστήμης συνέβαλε μὲ τὴ Μοναδολογία του στὸ ἴδιο ρεῦμα. Ὁ Μαλμπράνς οὔτε ἦταν οὔτε μποροῦσε νὰ εἶναι τέλειος ἰδεαλιστῆς σὲ σημεῖο ποὺ νὰ ἀρνιέται τὴν πραγματικότητα τῆς ὕλης, διότι τὸ δόγμα τῆς Μετουσιώσεως τὸν ὑποχρέωνε ὡς καθολικὸ νὰ τὴν παραδέχεται, ἐνῶ ὁ Μπέρκλεϋ, ὁ Κολλιέ καὶ ὁ Λάϊμπνιτς ὡς προτεσιάντες δὲν εἶχαν τὴν ἴδια ὑποχρέωσή. Ὁ ἰδεαλισμὸς του συμφωνοῦσε περισσότερο μὲ τὴ Νεοπλατωνικὴ θεωρία τῶν Ἀρχετύπων μέσα στὸ θεῖο Λόγο, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἕνα ἦταν καὶ ἡ ὕλη. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὁ Μπέρκλεϋ πιθανὸν νὰ δανείστηκε ἀπὸ αὐτόν, τὴν ἰδέα μιᾶς ἄμεσης ἐπαφῆς μὲ τὸ Θεό, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἀπὸ τὸν Καρτεσιανὸ νοεῖται ὡς ἀντικειμενικὴ ὀπτασία, ἀπὸ τὸ μαθητῆ τοῦ Λόκ ὡς (ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση) ὑποκειμενικὴ *συνεῖδηση*. Ὁ Λάϊμπνιτς πάλι ἐνῶ καταργεῖ τὴν Ὑλὴ, διατηρεῖ ἕναν ἐξωτερικὸ κόσμο, ποὺ ἀποτελεῖται εἶναι ἀλήθεια, ἀπὸ πνεύματα κι ἔτσι εἶναι ἄϋλος, ὑπάρχει ὅμως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ Θεό.

Ὅλα τὰ συστήματα αὐτὰ κλείνουν μέσα τους τὴν ἀρνηση δυὸ βασικῶν ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι κάθε μεταβολὴ πρέπει νὰ ἐξηγεῖται μὲ ἀναγωγὴ σὲ προηγούμενη μεταβολή, μὲ τὴν ὁποία ἡ πρώτη ἔχει στενὴ ποσοτικὴ σχέση. Ἡ δεύτερη, ὅτι καμιὰ ἰδιαίτερη μεταβολὴ δὲ μπορεῖ νὰ ἀναχθῆ σὲ ἄλλη μεταβολή, σὰν σὲ ἀναγκαῖο προηγούμενό της, ἐκτὸς ἂν μπορῆ ν' ἀποδειχθῆ μὲ τὴν ἐμπειρία, ὅτι ἀκριβῶς ἕνα παρόμοιο ζευγάρι μεταβολῶν, συνδέονται πραγματικὰ μεταξύ του. Ἐπιπλέον, σαφήσωμε τὶς ἀρχὲς αὐτὲς μ' ἕνα παράδειγμα. Ἄσπυρον ἕνα κάζανι γεμάτο κρύο νερὸ πάνω στὴ φωτιά καὶ ἐπιστρέφοντας ὕστερα

ἀπὸ ἓνα ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα, βρῶσκω τὸ νερὸ νὰ βράζη. Ἐὰν εἶχα σταθῆ κοντὰ στὴ φωτιά καὶ παρακολουθοῦσα τὴν πορεία, τὸ καζάνι μου — παρὰ τὴ λαϊκὴ παροιμία ποὺ λέει τὸ ἀντίθετο — θὰ εἶχε ἀσφαλῶς βράσει ἕξιςου γρήγορα, μὰ ὄχι καὶ γρηγορώτερα ἐπειδὴ τὸ βοήθησε ἡ ἐπίγνωσί μου. Τὸ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι ἡ ἐνέργεια τῆς καύσεως στὴ φωτιά θὰ μετατρέποταν σὲ ἐνέργεια βρασμοῦ στὸ νερό. Ποιὰ εἶναι λοιπὸν ἡ ἐξήγηση τοῦ Μπέρκλεϋ γιὰ τὰ γεγονότα ; Ἡ φωτιά, τὸ καζάνι, τὸ νερὸ καὶ ὁ βρασμὸς εἶναι ἐκεῖνα, ποὺ στὰ συγγράμματά του ὀνομάζονται Ἰδέες — δηλ. φαινόμενα, κατὰ τύχη μέσα στὴ διάνοιά μου, μὰ πάντοτε στὴ διάνοια τοῦ Θεοῦ. Καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη αὐτῆ, τὸ ἀναγκαστικὸ προηγούμενο στὸ βρασμὸ τοῦ νεροῦ, δὲν εἶναι τὸ κάψιμο τῆς φωτιᾶς, ἀλλὰ ἡ ἐπίγνωση τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸ κάψιμό της, ἀφοῦ ἡ ἀντίληψη του εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐνέργειας ἐκείνης.

Μὰ ἔχει ἀποδειχτῆ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ὅτι οὔτε ἡ ἀντίληψή μου οὔτε κανενὸς ἄλλου, ἔκανε ποτὲ ἔστω καὶ μιὰν ἀπλὴ σταγόνα νερὸ νὰ βράση. Μ' ἄλλα λόγια ἡ ἀντίληψη δὲν εἶναι στὴν περίπτωσι αὐτῆ ἡ ἀληθινὴ αἰτία.

Γιατί λοιπὸν ἡ ἀντίληψη κάποιας ἄλλης διάνοιας ὅσο ζωηρὴ καὶ ἂν εἶναι θὰ ἔφερε αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα ; Μὰ ἔχομε κι ἄλλα. Πῶς ξέρεῖ ὁ Μπέρκλεϋ ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει ; Διότι λέει, τὸ νὰ ὑπάρχη κάτι εἶναι τὸ νὰ γίνεται ἀντιληπτὸ καὶ γι' αὐτὸ γιὰ τὸ σύμπαν, τὸ ὑπάρχειν, ἐξυπακούει κι ἓνα γενικὸ Ἀντιλήπτορα.

Μὰ πῆρε τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι βέβαια δὲν ἔφτασαν σ' αὐτὴ σὰν σὲ μιὰ γενίκευσι ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τους. Τὴν ἀπόκτησαν γενικεύοντας ἀπὸ τὶς θεληματικὰς πράξεις τους ἐκεῖνες, ποὺ πραγματικὰ κάνουν τὶς ἀλλαγές ; τὶς ὁποῖες ἡ ἀντίληψη δὲν μπορεῖ νὰ παραγάγῃ. Θὰ μᾶς ποῦν ὅτι οἱ θελήσεις καὶ τὰ αἰσθήματα, ποὺ τὶς παρορμοῦν ὑπάρχουν μόνο μέσα στὴ συνείδησι. Σὲ ποιανοῦ συνείδησι ; στὴ συνείδησι ἑνὸς πνεύματος. Καὶ τί εἶναι τὸ πνεῦμα, ἔξω ἀπὸ τὴν αἴσθησι, τὴ σκέψι, τὸ αἶσθημα καὶ τὴ θέλησι ; Ἀπλῶς μιὰ ἀπὸ τὶς ἀφηρημένες ἐκεῖνες ἰδέες, ποὺ τὴν ὑπαρξή τους ὁ ἴδιος ὁ Μπέρκλεϋ τὴν ἀρνήθηκε.